

Výchovné prostředky v romských rodinách

Závěrečná zpráva grantového projektu zakázka č. 2117

Název projektu: Výchovné prostředky v romských rodinách

I. Specifikace řešitelského týmu:

Odpovědný řešitel: Mgr. Gabriela Caltová Hepnarová

Studenti magisterského studia na PdF UHK:

Bc. Monika Smotlachová ID 24256; číslo účtu: 670100-2203015308/6210

Bc. Michal Palovčík ID 19326; číslo účtu: 1710446183/0800

Bc- Miroslava Vtípilová ID 20145; číslo účtu: 1605001123/0800.

Bc. Hana Vrbová ID 19422; číslo účtu: 43-1496790257/0100.

Bc. Anna Šafářová ID 15870; číslo účtu: 86-2688150267/0100

II. Celková částka přidělené dotace: 30 000,-

III. Průběh projektu

Tabulkové srovnání reálného průběhu projektu a plánovaného průběhu aktivit v projektovém záměru nabízí příloha č. 1.

Projekt se v průběhu své realizace dostal do časového skluzu. Důvodem časových zpoždění byla dlouhodobá pracovní neschopnost hlavní řešitelky (březen-srpen). V poslední třetině roku 2011 se podařilo, dokončit sběry dat a dokončit analýzu sebraného materiálu. V rámci realizovaného projektu byly dokončeny dva výstupy určené k publikování v odborných časopisech či publikacích.

Výzkumné šetření

Výzkumný záměr se orientoval na pedagogické aspekty působení romských rodičů. Zvláštní zřetel byl věnován výchovným prostředkům a jejich užití v životních situacích. Současné pohledy na výchovné působení romských rodičů se kloní k názoru, že jejich výchovný styl je spíše volný a uplatňující volné vrůstání a samostatné objevování světa kolem (Šotolová, Lacková, Skopalová a další). Současně jsou však v odborné literatuře zaznamenány také názory, které ukazují, že výchovný styl romských rodičů budují úctu a respekt ke straším

(Vančáková, 2008; Balabánová, 1999), pracují s hierarchickým uspořádáním života v komunitě a staví na přísném morálním kodexu (Horváthová, 2002, Stewart, 2005). Jak ukázalo realizované výzkumné šetření, každý z citovaných autorů reflektuje vždy jen určitou část rodičovských postupů, které jsou v reálných situacích života značně variabilní. Z těchto důvodů se výzkumné šetření orientovalo především na postižení popisné stránky situací zachycených v rodině, a v těchto byl nalézán význam rodičovských interakcí. Hlavní oblastí zájmu byly výchovné prostředky užívané v rodině, způsob odměňování a trestání v rodině, slovní působení rodiče a jeho emoční náboj.

Zvolenou výzkumnou strategií bylo kvalitativní výzkumné šetření, použitým designem zakotvená teorie.

Idea a průběh výzkumu

Problém byl zkoumán v přirozeném prostředí rodiny. Výzkumné šetření si kladlo za cíl přinést základní informace a poznatky o prostředcích výchovy, které jsou v rodinách využívány. Kódování získaného materiálu bylo provedeno v těchto základních krocích kvalitativní analýzy dle zakotvené teorie autorů Strausse a Corbinové (česky 1999): otevřené kódování, axiální kódování, selektivní kódování.

Vědeckovýzkumný problém, vědeckovýzkumné otázky

Vzhledem k omezeným časovým možnostem projektu byla pro tento projekt vybrána pouze oblast výchovných prostředků. Hlavní výzkumná otázka byla formulována takto: **Jaké výchovné prostředky jsou využívány v romských rodinách a s jakým úspěchem?**

Výzkumný vzorek

Rozhovory proběhly v patnácti romských rodinách, které splňovaly vytyčená kritéria (bydliště v sociálně vyloučené lokalitě či v sociální ubytovně, dlouhodobá závislost na sociálních dávkách, rodina je či byla v registru OSPOD). Všechny rodiny, byly součástí romské komunity.

Metody sběru dat

Všichni tazatelé výzkumu vstupovali do přirozeného prostředí informandů. Data byla získána kvalitativním hloubkovým rozhovorem dle předem vytvořené osnovy, která však dávala možnost tazateli rozvést probírané téma.

Výsledky výzkumného šetření:

Celkem bylo získáno několik desítek kódů, které byly následně sdruženy do několika základních kategorií. Vzhledem k rozsahu dat, které přinesl prvotní sběr, bylo pro realizaci

projektu nezbytné zvolit si pro hlubší rozpracování pouze některé ze zachycených prostředků. Nakonec se realizátoři rozhodli ve větší míře prozkoumat ty oblasti prostředků, kterým věnují rodiče největší pozornost. Nalezené prostředky byly utříděny z hlediska jejich funkce v rodinném životě. Celkem byly objeveny tři významné skupiny prostředků:

- **prostředky předávající životní know-how**, mezi které bylo zařazeno přesvědčování, poučné příběhy, poučování v životních situacích, učení zkušeností a participace na sociálních aktivitách komunity.
- **prostředky udržující rodinnou strukturu**, mezi které patří především systém trestů a odměn, ale také chování, které zkompetentňuje dítě ve vybraných oblastech života, emoční působení rodičů, které si klade za cíl posílit vzájemné vazby uvnitř rodiny.
- **ochranné prostředky**, které jsou součástí rozvinutých ochranných strategií rodiny a komunity, jejichž cílem je ochránit dítě před riziky ale i před následky jeho chování, pokud by tyto byly příliš tvrdé.

IV. Výstupy projektu (viz příloha 2 a 3)

V rámci projektu byly k 31.12.2011 dokončeny dva výstupy prvním z nich je teoretická studie *Charakteristické znaky romských rodin žijících v ČR*, která má být zařazena do připravované společné česko-německé publikace, která vzniká ve spolupráci pracovníků KSocP a pracovníků Hochschule Merseburg, v současné době jsou v jednání upřesňující kritéria podoby příspěvků. Tisk publikace je plánován v první polovině roku 2012.

Druhým výstupem je první dokončená empirická studie vycházející z projektu: *Tresty v romských rodinách*, která bude počátkem roku 2012 nabídnuta k publikaci v časopise *E-Pedagogium*. Jde o odborný recenzovaný časopis. Na výstupy projektu chce hlavní řešitelka navázat také ve výzkumných aktivitách v roce 2012. Dokončená souhrnná práce bude zaslána do soutěže doktorandů, kterou vyhlašuje The Gypsy Lore Society, zdařilejší práce jsou potom publikovány v časopise *Romani Studies*, články časopisu jsou zahrnuty do databáze EBSCO. Rozsáhlejší studii, která by mohla být nabídnuta k publikaci v anglickém jazyce, se vzhledem k nemoci řešitelky, nepodařilo v tomto kalendářním roce dokončit celou, proto bude její publikování uskutečněno až v průběhu roku 2012.

V. Přehled realizovaných výdajů k 31.12.2011:

	Plánované množství	Plánované výdaje	Změny čerpání	Reálné výdaje k 31.12.2011 (v Kč)
Stipendia a odměny studentů		18 500,-		18 500,-
Stipendia studentů	1 x			10 550,-
DPP studenta	1 x			3 750,-
DPP studenta	1 x			3 000,-
DPP studenta	1 x			1 200,-
Materiálové náklady		5 000,-	Částka navýšena	5 574,-
Papír bílý				1 277,-
Tonery - cartridge	2 ks			2 597,-
Diktafony	1ks			1 700,-
Další náklady		3 000,-	Částka částečně přesunuta do položky služby (2 000,-)	1 426,-
Odborná literatura				1 426,-
Služby		3 000,-	Částka navýšena (2 000,-)	5 000,-
DPP jazykové korektury, korektury v AJ				5 000,-
Cestovné		1 000,-	Částka přesunuta do položky materiálové náklady (1 000,-)	-
				-
CELKEM				30 500,-

Příloha č. 1

Průběh projektu:

Plánovaný harmonogram aktivit projektu

Kalendářní měsíc	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Aktivita projektu	Příprava	Sběr dat		Analýza dat	Analýza dat		Tvorba výstupů	Tvorba a prezentace výstupů	Příprava podkladů závěrečné zprávy	Tvorba závěrečné zprávy

Průběh realizace projektu březen-srpen 2011

Kalendářní měsíc	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
Aktivita projektu	Příprava projektu	Příprava projektu, proškolení tazatelů, tvorba okruhů pro dotazování, tvorba teoretické části výstupů projektu, sběr dat v terénu		Sběr dat v terénu, kódování materiálu, tvorba teoretické části výstupů projektu	Sběr dat v terénu, první analytické zpracování	Doplňující sběry dat v terénu, analytické zpracování

září – říjen 2011

IX.	X.	XI.	XII.
Doplňující sběry dat v terénu, analytické zpracování	Dokončení analýzy dat, sumarizace výstupů	Tvorba výstupů	Tvorba výstupů, tvorba závěrečné zprávy

Charakteristické znaky romských rodin žijících v ČR

Romové v ČR

Romové patří k jedné z nejpočetnějších menšin žijících v České republice. Podle některých pramenů i dle odhadu neziskových organizací pracujících s Romy se počet členů romských skupin v ČR pohybuje kolem 300 000 (7,33). Toto číslo se značně rozchází s počtem osob, které se oficiálně hlásí k romské národnosti. To je na jedné straně dáno neochotou Romů veřejně deklarovat své spojení s romskou národností, ale dílem je to dáno nelegální migrací, především ze Slovenska. Tyto skutečnosti značně komplikují uchopení celé problematiky společného soužití majoritní společnosti s romskou menšinou. Nízké národní povědomí, ztráta vlastních kulturních tradic, deformace původních sociálních vazeb a v neposlední řadě také opouštění komunikace v rodném jazyce, upozorňují na hlubokou kulturní krizi, ve které se tyto skupiny nacházejí. V prostředí českého odborného diskurzu se proto zpravidla nehovoří o jedné romské komunitě, kterou lze považovat za homogenní, ale spíše o romských komunitách (9, 84), velkorodinách (18,16) či romských enklávách (3,19-21) značně heterogenního charakteru. Užívaný plurál upozorňuje na podstatný aspekt celé problematiky, totiž že v případě práce s těmito skupinami, se v jistém smyslu nelze opřít o jednotné a ucelené informační zdroje uchopitelně popisující „romství“, které by uspokojujícím způsobem poskytovaly zpřesňující interpretační rámec kulturní identity a usnadňovaly tak orientaci v pestrosti kulturních specifik. Každá ze skupin, které se nacházejí na území ČR je v jistém smyslu jedinečná a nemusí se považovat za součást jakési jedné, vzájemně propojené komunity Romů. Tato skutečnost v praxi značně znesnadňuje možnosti rozvoje romských elitních skupin, které by byly schopny zastupovat a reprezentovat romské obyvatele na politické úrovni. Nelze tvrdit, že by neexistovaly žádné společné znaky těchto skupin, je však potřeba se vyvarovat paušalizovanému zobecňování některých specifických prvků života jedné skupiny a jejich přenášení na ostatní (např. kočování, obživa věštěním budoucnosti apod.). V jistém ohledu se pro všechny romské skupiny, napříč časem i hranicemi zemí, stává hlavním a jednotícím znakem právě jejich sociální vyloučení ze společnosti v některých nebo i ve všech jeho rodinách. Tato skutečnost s sebou nese řadu problémů v oblasti společného soužití těchto menšinových skupin s majoritou. Také v České republice jsou Romové většinou veřejnosti považováni za tzv. „problémovou skupinu“ a dá se říci, že v posledních letech negativní nálady spíše eskalují, část majoritní společnosti začíná otevřeně sympatizovat s nacionálně orientovanými extrémními skupinami slibujícími rychlé řešení situace. Toto rizikové chování hrozí především v těch místech, kde počet romských sousedů v posledních letech narůstal v důsledku sestěhovávání rodin. Problémovost společného soužití je dána především kvalitou vzájemných vztahů rozvíjejících se mezi

majoritní částí obyvatel a menšinovou-romskou částí města či obce. Tyto vztahy v zásadě odpovídají obecně platným představám o charakteru vzájemného vymezení většiny a menšiny na základě rozdělení moci. Na romské skupiny můžeme vztáhnout také všechny znaky minoritních skupin uváděné Schaferem (10,108): pro české Romy, byť se zásadně hlásí k české národnosti, je stále ještě významným signifikantním znakem jejich tělesná a v zásadě i kulturní odlišnost. Ačkoli v tomto ohledu dochází k zřetelným posunům. Součástí romských komunit jsou dnes běžně i členové, kteří se antropologickým typem blíží typu většinové společnosti. Co je však pro většinu členů romských komunit neoddelitelným znakem je zkušenost s předsudečnými postoji i se znevýhodněním. Jejich vlastní vztah ke společnosti se utváří na základě těchto zkušeností. Jejich postoje jsou pak ještě posilovány zkušenostmi, které mají. Tam kde jsou členy komunity osoby antropologicky více podobné majoritní části obyvatel, jsou členové této komunity denně utvrzováni v diskriminační realitě. V neposlední řadě to vede ke strategii, která část komunity předurčuje k jednání s majoritní částí společnosti v určitých oblastech zájmů. Především pak pokud se je jedná o získání bydlení či zaměstnání.

Pokud bychom se pozastavili nad členstvím v romských komunitách, pak lze říci, že jde jednak o členství připsané zvenčí, ale také o členství na základě sebeidentifikace (3,15-19). V prvním z uvedených příkladů je za člena komunity považován člověk, který splňuje kritéria pro zařazení vytvořená sociálním okolím skupiny. Je to právě majoritní část společnosti, která v jistém ohledu rozhoduje o členství či nečlenství v takové skupině. Za člena skupiny tak může být například považován i nerom, který udržuje s komunitou blízké vztahy, případně v ní žije. Nebo naopak, členové majoritní společnosti někdy projevují podporu svým romským známým či sympatizujícím osobám tak, že je označí za nečleny romské skupiny, uvnitř které však tito lidé žijí a jsou do ni vpojeni. Životní zkušenosti se stereotypními zařazeními, předsudečnými postoji, otevřenou i skrytou diskriminací ve velké míře posilují solidaritu mezi příslušníky těchto komunit. Především pak na úrovni širších rodin a rodových klanů, které se stávají primární psychosociální oporou. Kruh sociálního vyloučení se tímto dokonale uzavírá, většinu běžných denních mezilidských interakcí a kontaktů totiž členové romských komunit realizují pouze mezi sebou. Bludný kruh sociálního vyloučení je každodenně roztáčen a stává se socializační realitou dalších generací na obou stranách společnosti. Vnitřní uzavřenosti romských skupin odpovídá také výběr partnerů, který je z větší části omezen pouze na partnery ze skupiny. Nicméně v tomto hledu ohledu dochází v posledních letech k značným posunům. Partnery se stávají jak členové majority, tak členové jiných minoritních skupin. Největším dílem navázaných partnerských soužití však stále zůstávají svazky mezi členy skupiny.

Rodina, její uspořádání a struktura

Jak již bylo naznačeno výše je obtížné vnímat romskou komunitu jako jeden celek, také z tohoto důvodu se za vhodnější jednotku zkoumání jeví právě rodina. Někdy i příslušnost k určité rodině může být mnohem více signifikantním znakem, nežli místo pobytu. Pro

romské rodiny je však typičtější, že pokud je to možné vytvářejí územní pospolitosti. Romská rodina je v tomto příspěvku pojata v jejím nejširším pojetí, a to sloučením dvou romsky užívaných označení rodiny. Rodina jako *famelija*, tedy pospolitost několika generací včetně nově připojených partnerů, a rodina jako *fajta*, tj. rodová linie. Je pochopitelné, že při vysokém stupni uzavřenosti romských skupin vůči majoritní části společnosti, můžeme naleznout také v oblasti rodinného života a výchovy mnoho specifických charakteristik. Posledně jmenované Schaferdovo kritérium při svém naplnění vytváří široké rodinné základny příbuzenských sítí, které hrají v životě každé menšinové skupiny signifikantní roli při utváření jejího životního způsobu. Každodenní životní strategie spoluvytvářející životní způsob skupiny, odrážejí nejen sociální podmínky na úrovni makroprostředí, mezoprostředí a exoprostředí, ale reflektují také vnitřní skupinové procesy dané komunity. Vztahy uvnitř rodiny a z nich vyplývající procesy charakterizující rodinný život jsou předmětem zájmu vědeckých týmů již po řadu let. Také v České Republice je otázkám rodinného života Romů věnována pozornost. Objektivní zkoumání života rodin je však značně ztíženo uzavřeností romských komunit vůči okolí, ale také jejich značnou nedůvěrou vůči majoritní společnosti. Postoje nedůvěry a uzavřenosti jsou posilovány historickými zkušenostmi, které Romové mají. Současné generace Romů jsou ve vztahu k neromům zatíženy především obavami z odebírání dětí a jejich umísťování v dětských domovech. Zkušenosti se státními institucemi v období mezi padesátými a devadesátými lety dvacátého století vedly Romy k zvýšené ostražitosti a ještě větší uzavřenosti. V tomto období byli sociální pracovníci a pedagogové vnímáni především jako ohrožující činitelé. Fakticky měli moc vyvolat řízení o odebrání dětí z rodiny, což se také často dělo. Dodnes přetrvává představa o ohrožující roli školy či sociálních odborů měst (1, 44-45; 3, 73; 6, 238-243). Z těchto důvodů to byly především etnografické výzkumy, které přinášely hlubší základní poznatky o fungování romských rodin. Etnograficky orientovaný výzkumník ochotný sdílet životní realitu vyloučené skupiny byl vnímán pozitivněji. Nelze však tvrdit, že by v tomto období neprobíhaly kvalitní pedagogické výzkumy, jejich zaměření však nebylo orientováno na rodinnou situaci a procesy uvnitř. V devadesátých letech dvacátého století se k terénním etnografickým šetřením připojily terénní šetření sociálních a kulturních antropologů, ale také výzkumy pedagogické a sociálně orientované. Teprve soubor poznatků všech těchto vědeckých disciplín vytváří ucelený obraz života romské rodiny v širším sociálním kontextu. Z obrazu romské rodiny, který vzniká syntézou všech dosavadních poznatků vyberme několik znaků, které jsou nejčastěji uváděny jako charakteristické pro romské rodiny a současně lze říci, že se v rodinách majoritní části obyvatel neobjevují v takové míře jako u Romů.

Prvním z těchto výrazných znaků rodiny je její patriarchální uspořádání (18,16-26; 7,60-83). Silným postavením může v rodině dodnes neotřásla ani skutečnost, že většina romských mužů nemá trvalé zaměstnání a není tedy v podmínkách dnešního ekonomického systému schopna svou rodinu plně zaopatřit. Toto postavení tedy není odvíjeno pouze na základě zásluh o finanční úroveň, jak by se mohlo na první pohled zdát. Naopak, postavení i moc plynou z povinností orientujících se na zcela nemateriální aspekty života. Především je to zaštitění rodiny v složitém sociálním prostředí, ochrana rodinné cti i jejího postavení. Teprve uvědomíme-li si tyto aspekty povinností muže, dostáváme celkový obraz jeho významnosti a

nezastupitelnosti jaký v romské rodině má. Romský muž byl v tradiční romské rodině považován za zástupce rodiny před veřejností, jeho úlohou bylo také posilovat sociální kontakty v rámci komunity. Naopak ženiným úkolem bylo obstarávat kontakty s osobami vně komunity. Tento model dodnes zůstává v komunikačních strategiích Romů. Urážka muže de facto znamená urážku celé rodiny a naopak urážku jednoho člena rodiny bude chtít mužská část rodiny mstít. S patriarchálně uspořádanou podobou soužití úzce souvisejí také další charakteristické znaky romských rodin, a to především jejich jasné hierarchické uspořádání ve kterém hraje roli především věk a pohlaví jednotlivých členů. V neposlední řadě je to také přísně vymezené pojetí sociálních rolí v rámci rodiny, které s hierarchickou strukturou velice úzce souvisí. Očekávané a také přísně vyžadované způsoby jednání jsou určovány pro role matky, dcery, otce, syna i dalších členů rodiny, odvíjejí se však také na základě pohlaví a věku aktérů rodinných konstelací. V tomto ohledu majoritní část společnosti nejvíce udivuje diametrálně odlišný přístup k dcerám a synům, kdy jsou dívky již ve věku středního školního věku aktivně zapojeny do domácích prací, zatímco chlapci jsou z takových povinností zcela vyjmuti (13). Stejně tak budí údiv povinnosti snachy v rodině a její povinnosti vůči matce manžela, či přístup k dětem různého věku. Všechny jmenované aspekty tvoří jasnou a v jistém smyslu neotřesitelnou strukturu rodinného života. Rodina svým pevným uspořádáním nemusí čelit vnitřně destabilizujícím vlivům, i proto je vytvořena základna pro její horizontální rozpětí. Tomu odpovídají další z charakteristických znaků romských rodin, především vysoký počet dětí a orientace k širšímu rodinnému uspořádání (14, 91-107). Ačkoli se v posledních letech počet dětí v romských rodinách snižuje je stále počet dětí vysoký. Zatímco v předcházejících obdobích mívaly romské matky někdy i více než deset dětí, dnes je to kolem pěti, šesti. Počet dětí v rodině je však stále natolik vysoký, že v mnoha ohledech determinuje přístup k nim i péči o ně. Nelze říci, že by pro romské rodiče nebylo každé z jejich dětí výjimečné. Naopak, děti jsou v rodině považovány za nejvyšší dar a jejich narození je očekáváno s radostí. Péče i výchova jsou však postaveny na zcela jiných základech, nežli je tomu u majoritní části obyvatel. Svým přístupem k dětem představují romské rodiny tzv. plodivý typ rodin jak byl popsán Philippem Ariesem (4, 144). Děti vyrůstající v tzv. plodivém typu jsou velice brzy zapojeny do plnění povinností. Přímo se podílí na činnosti dospělých a přinášejí rodině v rámci svých možností užitek. Pokud taková rodina žije v zemi s dobře rozvinutým systémem sociální pomoci rodinám s dětmi, je již pouhá přítomnost dětí v rodině formou profitu. Romům je často vyčítáno, že své děti rodí jen pro zisky zaručené sociální podporou. Zapomínáme však, že Romové své početné rodiny rozšiřovali i v dobách, kdy žádná sociální opory zaručující kvalitu života pro dítě i dospělé nebyly. Nemyslím si proto, že finanční profit je hlavním důvodem progresivní porodnosti u Romů. Na místě je spíše zamyšlení se nad nastíněným reprodukčním modelem. Každé nově narozené dítě znamená především silnější a početnější rodinu, dítě je zde také potencionálním přispěvatelem do rodinného rozpočtu. Stabilita i moc rodiny se tedy odvíjí od počtu jejích členů, především pak od počtu synů. V případě mnohodětných romských rodin jsme svědky skloubení původní ještě předmoderní strategie udržování stability rodiny a vlivu nově koncipovaných právních ustanovení, která však byla ustanovena pro život rodin upřednostňujících malthuziánský typ¹ reprodukce. Ze strany Romů tak nejde o chladný kalkul, ale o včlenění stávajících pravidel do potřeb jejich vlastního stylu života. Pro plodivý typ je typické a i

¹ Typ upřednostňující kontrolu porodnosti, je typickým znakem moderních společností. Dítě zde není vnímáno jako člen přispívající rodině, ale jako individualita zasluhující zvláštní péči a ochranu, která je v některých ohledech vyjmuta z povinnosti podílet se na chodu rodiny.

legitimní, že každé dítě rodina používá ke svému zabezpečení a chodu. Dětství bývá v tomto typu mnohem kratší nežli je tomu u typu malthuziánského.

Péče i výchova dětí se v tomto bodě silně pojí k dalšímu zmiňovanému znaku romských komunit, kterým je široce uspořádané rodinné soužití. Široké rozpětí rodiny, mimo jiné, dobře řeší přirozenou potřebou zabezpečit dětem co nejlepší péči v rámci možností. Pro matku, která porodila dvanáct i více dětí bylo vítanou pomocí, pokud se do péče zapojily i ostatní ženy široké rodiny. Častým jevem bylo a je, že péči o nejstarší dítě dcery, převzala její matka, a to jak po stránce praktické tak formální. Obdobně se do péče zapojují sestry matky dítěte i její tety, nebo případně jiné dcery matky dítěte, které již žijí odděleně. Samostatnou kapitolu potom tvoří povinnosti pečovat o sourozence, které mají nejstarší dcery, tyto jsou do péče zapojeny již od období staršího školního věku. S větším počtem pečujících a vychovávajících osob je spojena jistá konfúze rolí, v určitých rovinách života jsou děti sourozenci, ale současně v jiných rovinách vystupuje starší sourozenec jako autorita a je oprávněn napomínat a v některých případech i trestat (12). Mohlo by se zdát, že toto směšování rolí vyvolá v rodinném životě obtíže. K tomu však v romských rodinách nedochází, role jsou sice směšovány a značně se mísí, ale vždy mají pevně určenou náplň, pečlivě střežené kompetence a nevybočují ze zavazujícího hierarchického modelu rodiny. To co se zevnímu pozorovateli může jevit jako neuspořádanost až chaotičnost a nahodilost ve výchově, může být, viděno z této perspektivy, výchovnou strategií, která odpovídá široké struktuře rodiny. Nezasvěceným pozorovatelům se tak může někdy zdát, že rodiče se nedostatečně věnují dohledu nad dětmi, to je však dáno skutečností, že dohledem jsou pověřeny jiné osoby. Je však třeba si uvědomit, že ačkoli úkoly spojené s péčí a výchovou jsou prakticky delegovány na členy rodiny, rolově nese veškerou odpovědnost pouze matka, která odpovídá za vývoj, zdraví a v určitém ohledu i za chování dětí (zde však hraje významnou roli také otec zodpovědný za chování všech členů rodiny). Široká rodinná síť však neplní svou funkci pouze při výchově, je také důležitým stabilizačním prvkem po stránce mocenské, především vůči členům ostatním komunity či enklávy. Dále plní úlohu významné sociální opory ve smyslu psychosociálním, a v neposlední řadě je záchytnou sociální sítí v případě nouze a finančních těžkostí. Každý člen široce rozvinutého kladu představuje potenciálního dárce finanční i jiné pomoci v nouzi. V posledních letech byla v oblasti sociální práce s Romy věnována pozornost především rodině, jako záchytné sociální síti. Tento aspekt rodinného života ve své práci Romové na trhu práce velice dobře zachytili Kateřina Hůlová a Jakub Steiner (3,92). Autoři zde dávají do souvislosti nedostatečnou motivaci k práci na otevřeném trhu práce se strukturou rozšířených romských rodin. Rozšířenou rodinnou strukturu považují za vhodnější pro život v rizikovém prostředí. Ve svých úvahách vycházejí ze studie Hofa a Seana (2002), kteří zkoumali příčinný vztah mezi solidaritou v rozšířených rodinách a nepotismem v zaměstnání i kolapsem trhu s byty, další opory svým úvah nacházejí v práci Steinera (2004) či Ivanova (2005). Směr těchto postřehů je velice podnětný a dá se říci, že s pomocí konceptů, které vycházejí z ekonomie lidského chování, lze dobře objasnit část životní strategie Romů. Jsou-li široké rodinné sítě skutečně primárním pramenem hmotného jištění rodiny, je potom pochopitelné, že členové takových rodin

budou dávat přednost udržování těchto vazeb, před jinými formami pojistných aktivit. V takovém případě nejsou tolik existenčně vázáni na systém státní podpůrné pomoci, byť jej využívají jako zdroj finanční hotovosti. Závislost na finanční podpoře ze strany státu nemusí nutně znamenat, že se jedná o jediný a upřednostňovaný podpůrný mechanismus. V praxi tato situace vede potom k tomu, že v první řadě je nutností udržovat dobré vztahy s členy široké zachytné sítě. Vystane-li situace, kdy je potřeba volit mezi budováním rodinných vztahů a nutností splnit povinnost vůči úřadu poskytujícímu sociální podporu, prioritou se stává služba v rámci rodiny. Fenomén silně provázané široké rodinné sítě úzce souvisí také s vysokým stupněm soudržnosti těchto rodin. Romské rodiny jsou tradičně označovány v porovnání s neromskými rodinami za velmi soudržné (2, 8). K vysokému stupni vzájemné provázanosti je vedou nejen potřeby vycházející z existenčních nutností, jak je o nich pojednáno výše. Vysoký stupeň soudružnosti rodin souvisí také v nemalé míře s kolektivním pojetím soužití i myšlení, které Romové mají. Budeme-li vycházet z charakteristik kolektivistických kultur tak jak je zachytil svým výzkumem Hofstede (2001), potom nalezneme výrazné shody s obecným rámcem vystihujícím tyto kultury a chování romských rodin a skupin. Nový (2005) uvádí některé znaky rodinného života, které nalzáme v kolektivně orientovaných skupinách:

Je to především *integrace do silných a soudržných skupin* již od raného dětství. Tyto skupiny potom nabízejí svým členům ochranu výměnou za věrnost. Děti vychované v tomto prostředí, se snadněji identifikují se svou skupinou. Jen zřídka dochází k situacím, kdy je dítě či jiný člen skupiny sám. V situaci intenzivního sociálního kontaktu se stává *klíčovou ctností především udržování souladu s vlastním sociálním okolím* přesahujících i mimo rodinu. Je tedy pochopitelné, že soudružnost členů skupiny zde hraje významnou roli. Dochází k *společnému sdílení zdrojů*. Vyjádření individuálního názoru může být chápáno problematicky. Loajalita ke skupině stojí v popředí všech ostatních vztahů. Závazky vůči skupině mají rituální povahu, příkladem toho je například povinnost účastnit se všech rodinných oslav či pohřbů. Romské rodiny nebyly do Hofstedeho výzkumu zařazeny, nelze tedy za pomoci získaného skóre určit přesnou míru příklonu ke kolektivistickému modelu soužití u Romů. Již při bližším pohledu je však patrné, že v mnoha ohledech jsou charakteristické znaky kolektivistických kultur současně charakteristickými znaky romských rodin. Na výrazně kolektivistické směřování romského myšlení upozorňuje řada českých autorů byť se přímo neopírají o výsledky tohoto mezinárodního výzkumu.

V souvislosti s vysokou mírou soudružnosti rodin však souvisí ještě i řada jiných faktorů. Na tomto místě bych jako poslední znak romské rodiny, ještě ráda připomenula egalitářský charakter vzájemných vztahů ve skupině. Steward (česky 2005) v této souvislosti hovoří dokonce o bratrské rovnosti. Tato rovnost je uplatňována nejen mezi dospělými, ale také mezi dospělými a dětmi (17, 56-59). Tento rovný přístup vůbec nevyklučuje povinnosti, které má každý člen rodiny určeny svou rolí a postavením v rodinné hierarchii. Naopak, oba tyto aspekty do sebe v životních projevech zapadají jako dialektická jednota svobody a povinnosti, rovnosti a podřízení. Je až s podivem, že ve skupinách kde hraje tak významnou

roli pevné hierarchické uspořádání, přísně střežené požadavky na naplnění předepsané sociální role, rituální čistota a nečistota, nalézáme hluboce zakořeněný a každodenně přirozeně odžitý smysl pro rovnost. Život romských rodin jakoby vertikálně prostupovaly přísné požadavky vnitřní organizace vlastní skupiny a současně je neochvějně spjat s horizontálním rozpětím životních způsobů, které si jsou rovny.

Všechny uvedené znaky rodinného života Romů tvoří základní stavební kámen všech procesů odehrávajících se v romských skupinách. Ačkoli v jiných ohledech došlo v minulých letech k značnému rozkladu kulturních specifik Romů, tyto znaky můžeme i nadále považovat za základní charakteristiky romských rodin. Byť v proměnách času a pod tlakem vnějších okolností dochází k jistým posunům a variacím základních znaků, lze říci, že patriarchální uspořádání s jasně danou hierarchickou strukturou, přísně vymezené pojetí sociálních rolí v rámci rodiny, vysoký počet dětí, orientace k širšímu rodinnému uspořádání, vysoká soudržnost rodiny a egalitářský charakter vzájemných vztahů, jsou i nadále znaky, které dobře charakterizují život romské rodiny. Všechny z uvedených znaků hrají svou nezastupitelnou roli v životních strategiích romských skupin a umožňují přežití v životní realitě sociálního vyloučení.

Použitá literatura:

1. BALVÍN, Jaroslav. 1. vyd. *Výchova a vzdělávání romských žáků jako pedagogický systém*. 1.vyd. Praha : Radix , 2004. 206 s. ISBN 80-86031-48-9,
2. FRANIOK, Petr., KALEJA, Martin., ZEŽULKOVÁ, Eva. 1. vyd. *Transformace Speciálních vzdělávacích potřeb v kontextu kutikulárních dokumentů*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2010. 124s. ISBN 978-80-7368-921-6
3. HIRT, Tomáš. JAKOUBEK, Marek. (eds) *Romové v osidlech sociálního vyloučení*. 1.vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk s.r.o., 2006. 414 s. ISBN 80-86898-76-8
4. HOFSTEDE, Geert. *Culture's Consequences*, 2. vyd. London: Sage Publications, 2001. ISBN 0-8039-7324-1
5. JAKOUBEK, Marek. (eds) *Romové-konec nejjednoho mýtu*. 1.vyd. Praha: Socioklub, 2004. 316 s. ISBN 80-86140-21-0
6. JAKOUBEK, Marek. BUDILOVÁ, Lenky. (eds) *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. 1. vyd. Brno: CDK, 2009. 357s. ISBN 978-80-7325-178-9
7. LACKOVÁ, Elen. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. 2.vyd. Praha : Triáda, 2002. 288 s. ISBN 80-86138-47-X
8. LIÉGEOIS, Jean-Pierre: *Romovia Cigáni Kočovníci. Dějiny a současnost v európskoom kontexte*. Bratislava: Rada Evropy, 1995. 271s. ISBN 80-967380-4-3
9. NAVRÁTIL, Pavel a kol. *Romové v české společnosti*. 1.vyd. Praha : Portál 2003. 223 s. ISBN 80-7178-741-8
10. NAVRÁTIL, Pavel, MUSIL, Libor. Sociální práce s příslušníky menšinových skupin. *Sociální studia*, 2000. 5. s. 108. ISSN 1214-813X (print)
11. NOVÝ, Ivan. Sxchroll-Machl. *Spolupráce přes hranice kultur*. Praha: Managment press, 2005. s. 9-30
12. *Paměti romských žen*. 1. vyd. Brno: Muzeum romské kultury, 185s. ISBN 80-86656-00-4

13. *Romové v České republice* [online]. 2000 [cit. 2011-06-02]. Děťství . Dostupné z WWW: <<http://romove.radio.cz/cz/clanek/18389>>.
14. *Romové v České republice*. 1. vyd. Praha: SOCIOKLUB, 1999. 558s. ISBN 80-902260-7-8
15. *Romano džaniben*. Sborník romistických studií. Praha : Společnost přátel časopisu Romano džaniben, 2000-2005. ISBN 1210-8545
16. ŘÍČAN, P. S Romy žít budeme - jde o to jak. 1. vyd. Praha: Portál, 1998. 144 s. ISBN 80-7178-250-5
17. STEWARD, Michal. *Čas Cikánů*. 1. vyd. Brno:Barrister & Principál. 2005. 275s. ISBN 80-7364-017-1
18. ŠIŠKOVÁ, Tatjana. Specifika práce s romskými dětmi (Komunikační specifika romských dětí). In *Řetízek. Sborník příspěvků k metodice práce v organizacích pracujících s romskými dětmi a mládeží*. 1. vyd. Praha: Občanské sdružení R-Mosty, 2003. 110s.
19. *Usnesení Evropského parlamentu o sociální situaci Romů a zlepšení jejich přístupu na pracovní trh v EU*, 11.3.2009

Tresty v romských rodinách

Mgr. Gabriela Caltová Hepnarová

Mgr. Anna Šafářová

Anotace:

Příspěvek je koncipován jako empirická studie, popisuje dílčí výstupy projektu *Výchovné prostředky v romských rodinách*. Projekt byl realizován v roce 2011, jako projekt specifického výzkumu UHK. Pro realizaci byla použita kvalitativní strategie, zvoleným designem se stala zakotvená teorie. Cílem této studie je na základě empirických dat popsat a přiblížit využití a pojetí trestů v romských rodinách. Závěry šetření jsou nahlíženy z pohledů relevantních teoretických konceptů zabývajících se touto problematikou.

Metodologie výzkumného šetření

Cílem celého výzkumného šetření bylo získání základních poznatků o prostředcích výchovy, které jsou využívány v romských rodinách. Vědeckovýzkumná otázka výzkumného šetření byla stanovena takto: **Jaké výchovné prostředky jsou využívány v romských rodinách a s jakým úspěchem?**

Výzkumné šetření probíhalo v průběhu celého roku 2011, bylo realizováno jako terénní šetření, do sběru dat se zapojilo pět tazatelů, všichni tazatelé byli v dlouhodobějším kontaktu s oslovenými rodinami již před realizovaným výzkumem, jedná se o pracovníky neziskových organizací působících přímo v terénu v roli terénních sociálních pracovníků, pedagogů v rodinách a rodinného terapeuta.

Cílovou skupinou projektu byly romské rodiny žijící v Hradci Králové a Ostravě. Do výzkumného vzorku byly zahrnuty rodiny, které jsou součástí romských komunit a současně splňovaly předem daná kritéria, která byla pro výběr rodin stanovena. Těmito kritérii bylo: bydliště v sociálně vyloučené lokalitě či v sociální ubytovně, dlouhodobá závislost na sociálních dávkách (nejméně 1/2 roku), rodina je či byla v registru OSPOD či v minulosti řešila problematické chování některého ze svých členů vůči normám sdíleným ve většinové společnosti. Všechny rodiny, které byly do výzkumného šetření zařazeny, se cítí být součástí romských komunit ve svém městě. Cílem stanovení kritérií pro výběr rodin bylo zaměření výzkumného šetření na určitou skupinu rodin, které reprezentují část romské populace.

Jedná se o rodiny, které se v některých fázích svého života ocitají v rozporu s požadavky a očekáváními většinové společnosti v několika oblastech života. Nejblíže je charakteristice potíží, kterým rodiny čelí koncept mnohproblémových rodin nastíněný O. Matouškem (Matoušek, 2005, 75-87). Cílem stanovených kritérií tedy nebylo pouze nezbytné zúžení cílové skupiny, ale především byl sledován cíl užší specifikace výzkumného vzorku tak, aby bylo možno v budoucnu provést kvantitativní výzkumné šetření s předem jasně danou cílovou skupinou, která reprezentuje určitý segment romské populace v ČR.

Pro sběr dat byla zvolena metoda hloubkového rozhovoru a zúčastněného pozorování, pozorovatelka byla v roli pozorovatele – účastníka dění. Záznamy pozorování byly pořízeny v průběhu roku 2010², pořízené záznamy pozorovaných jevů byly zaznamenávány v podobě struktury situací, která zaznamenávala: účastníky, aktéry a obsah situací. Déle byl využit Lasswelluv komunikační model: kdo, co, jakým kanálem, komu, s jakým účinkem. Pozorování probíhala v pěti rodinách a také při společných setkáních komunity na dvoře ubytovny. První vlna hloubkových rozhovorů byla realizována v patnácti rodinách, jedenáct rodin pochází z Hradce Králové, čtyři rodiny byly z Ostravy. Následné doplňovací a rozvíjející sběry dat realizovány již pouze s rodinami z Hradce Králové. Jednak v rodinách prvního sběru dat, ale také v dalších rodinách.

Hlavními tematickými okruhy prvního sběru dat byly: v rodinách předávané životní rady a požadavky; způsoby předávání těchto požadavků; situace, které nejvíce těší rodiče; problematické situace v rodinném životě a jejich řešení; vnímání funkčnosti rodičovských postupů. Rozhovory s respondenty reflektovaly jednak rovinu vzpomínek na výchovné působení jejich rodičů, tak současné výchovné působení v roli rodičů dětí. Retrospektivní záběr výzkumného šetření usiloval o postižení vývoje výchovných přístupů v čase, ale také účelně sloužil k otevření některých citlivějších témat rozhovorů. I přes skutečnost, že všichni tazatelé dlouhodobě s rodinami pracovali, bylo potřeba reflektovat širší společenský kontext výzkumu. Do prostředí romských ghatt vstupovali „bílé“ tazatelé ve všech případech s dokončeným vysokoškolským vzděláním zaměřeným na pedagogiku či sociální práci a dotazovali se na citlivá témata rodinného života a výchovy. Vzpomínky na vlastní rodiče vytvářely v těchto podmínkách přirozený přechod pro nejcitlivější témata.

² Tyto záznamy tvořily první část výzkumných aktivit realizovaných pro disertační práci a jejich analytické zpracování proběhlo na úrovni otevřeného kódování koncem roku 2010. Výstupy se částečně staly základem vedených rozhovorů projektu *Výchovné prostředky v romských rodinách*.

Po prvním sběru byla data zpracovávána za pomoci technik zakotvené teorie. V prvních krocích analýzy bylo provedeno otevřené kódování dat. Sdružením kódů vzniklo několik základních kategorií, které byly charakterizovány vlastnostmi a dimenzionálním umístěním těchto vlastností na škálách. Pro další rozvoj kategorií bylo provedeno axiální kódování. Zpracovaný materiál rozvinutých kategorií naznačil hrubé obrysy analytického příběhu, který byl nastíněn a dále rozvíjen. V další fázi výzkumu byla nalezena centrální kategorie, která umožnila rozvinutí celého analytického příběhu. Současně s rozvojem centrální kategorie výzkumného šetření byla sledována i procesní stránka celého příběhu a byly zaznamenány odchylky a pravidelnosti výskytu jednotlivých jevů utříděných v paradigmatickém modelu. Předkládaný příspěvek nastíní jen dílčí výstupy výzkumného šetření. Jedná se především o statické výstupy celého výzkumného šetření, které přinášejí přehled užívaných výchovných prostředků v našem kulturním prostředí považovaných za tresty. V menší části nastíní také způsoby užití těchto prostředků. Předkládanou práci je však nutno chápat jako dílčí střípek mnohem rozvinutější mozaiky vzájemných interakcí mezi dětmi a rodiči.

Poznátky o současném stavu výchovy v romských rodinách

Zvolené téma patří k tématům, kterým je věnována spíše menší pozornost. Především z toho důvodu, že objektivní informace o výchovném působení uvnitř romských ghatt se získávají velice těžce. Jako zdroj poznatků tak mohou sloužit především odborné práce autorů věnujících se problematice romské rodiny dlouhodobě, výzkumná šetření realizovaná v sociálně vyloučených lokalitách, které však primárně sledují sociální problémy rodin, prakticky orientované publikace autorů, kteří s romskými rodinami dlouhodobě pracují a své poznatky prezentují v příručkách pro pracovníky v přímé péči. Poznátky zachycené v těchto zdrojích někdy působí rozpolceným dojmem, někdy si i přímo protiřečí. V zásadě je lze rozdělit do dvou základních kategorií. Poznátky, které nabízejí vnější pohledy na romské rodiny, a poznátky, které se snaží vycházet z vnitřního vidění působení romských rodičů. Vnější pohledy považují romské rodiče za nedůsledné, tolerantní k proviněním dětí, domnívají se, že dítě má v rodině absolutní volnost ve všem co dělá, zdůrazňují rovnost rodiče a dětí. Tyto názory vychází především z hodnocení chování dětí a dá se říci, že nevhodně odvozují rodičovské chování za pomoci analogií, které vycházejí z neromského prostředí. Na druhé straně stojí pohledy vycházející z vnitřních perspektiv, autoři jsou buď sami Romové, nebo jsou to výstupy terénních výzkumů uvnitř lokalit, kde Romové žijí. Autoři

těchto prací akcentují zcela odlišné stránky přístupu romských rodičů k dětem. Je to především úcta a respekt ke starším, vedení dětí k samostatnosti (Vančáková, 2008; Balabánová, 1999), hierarchické uspořádání života v komunitě, přísný morální kodex (Horváthová, 2002, Stewart, 2005) samočinné učení, výchova k spolurozhodování (Pape, 2007). Přímo na prostředky výchovy se nezaměřuje žádný ze zmíněných autorů, také způsob výchovy v rodině je méně propracovanou oblastí. Podnětné poznatky z této oblasti přinášejí výzkumné aktivity společnosti Ivan Gabal Analysis & Consulting, která v posledních letech realizovala výzkumná šetření sociálně vyloučených lokalit ve kterých žijí Romové. Především je to *Analýza postojů a vzdělávacích potřeb romských dětí a mládeže* (2006) a *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti*. Další podnětnou prací je výzkumné šetření Dočekala a Filípkové realizované na Slovensku (2010), které se zaměřilo na etnické a rodové souvislosti školní připravenosti dětí z romských sociálně vyloučených lokalit. Tyto práce se alespoň rámcově dotýkají života romské rodiny a jejího výchovného působení. V tomto ohledu je potřeba pátrat po dalších zdrojích, které by upřesnili skutečné pojetí výchovy v romské rodině. Jistým vodítkem mohou být také etnografické práce, ale také práce mapující životní osudy jednotlivých rodin, jejichž sběru se věnuje Muzeum Romské kultury. Tyto práce jsou však zaměřeny pouze popisně a nejedná se o odborně pojaté pedagogické práce. Autorky předkládané studie si uvědomují potřebnost diskuse svých výstupů s dalšími podobnými výzkumy, ale dosud se jim nepodařilo naleznout a získat podobně zaměřená šetření, která by se věnovala tématu výchovných prostředků v romských rodinách.

Prostředky výchovy a kontext jejich užívání

Celkově bylo v průběhu celého výzkumného šetření zachyceno několik výchovných prostředků, které byly rozčleněny do několika kategorií. Těmito prostředky byly **prostředky předávající životní know-how**, jsou především prostředky verbálního charakteru, které udržují kontinuitu a přinášejí poučení o životních pravdách, které jsou předávány. Dále to byly **prostředky udržující rodinnou strukturu**, to jsou prostředky, které ochraňují, udržují a zabezpečují plynulý chod rodinného života, řadí se k nim také prostředky udržující hranice, mezi které patří taková opatření, která pomáhají udržet sdílené normy a hodnoty a chrání integritu životního prostoru. Poslední skupinou prostředků zachycenou výzkumným šetřením jsou **ochranné prostředky**, které jsou součástí rozvinutých ochranných strategií rodiny a

komunity, jejichž cílem je ochránit dítě před riziky i před následky jeho chování, pokud by tyto byly příliš tvrdé. Výchovné prostředky jsou v této práci pojímány v jejich nejširším významu, jak o něm hovoří W. Brezinka ve své práci *Východiska k poznání výchovy*: „...Každé výchovné jednání totiž funguje jako prostředek. Pod pojmem výchovy se pak subsumují jen činnosti, které jednající člověk pokládá za prostředek, jak natrvalo zlepšit celkovou strukturu psychických dispozic jiných lidí, nebo jak ji obohatit o vysoce ceněné prvky, anebo jak zabránit vzniku dispozic považovaných za špatné. Formy či druhy takových činností jsou mnohem bohatší, než si obvykle uvědomujeme.“ (Brezinka, 2001, s.60). Tato práce se zabývá pouze výšečí uvedených prostředků, jsou to prostředky, které mají funkci udržení a ochrany hranic. Část těchto prostředků splňuje kritéria, kterými vystihujeme podstatu trestů ve výchově, také samotní respondenti o nich někdy jako o trestech hovořili. Trestem se v této práci rozumí: působení rodičů, učitelů, vychovatelů či sociální skupiny, které je spojené s určitým chováním či jednáním vychovávaného a které vyjadřuje negativní společenské hodnocení tohoto chování nebo jednání a přináší vychovávanému omezení některých jeho potřeb, nelibost, popřípadě frustraci (Čáp, Mareš, 2007, s. 253). Při popisu dílčích forem rodičovského chování byly zachovány názvy vycházející ze zaznamenaných In vivo kódů.

Pojetí trestů v romských rodinách

Verbální emočně záporně zbarvené projevy

Během výzkumného šetření byly zachyceny následující rodičovské postupy, které lze považovat za tresty. Jako první a nejčastěji užívaný trest se objevovaly **verbální emočně záporně zbarvené projevy rodičů**, které v různých stupních intenzity vyjadřovaly nevoli nad jednáním dítěte. V otevřeném kódování, které bylo pořízeno na základě pozorování, byly tyto projevy označeny nálepkou „zlá slova“. Z rozhovorů s rodiči vykryštovaly další upřesňující vlastnosti a formy těchto postupů. Reakce rodičů se objevovaly v rozsahu mírně zvýšeného hlasu s důraznou intonací, přes křik rodiče až ke skutečnému řvání. Přičemž silnější formy tohoto prostředku byly častěji užívány ve vztahu k starším dětem, nikdy se neobjevily v interakcích s předškolními dětmi. V některých případech dochází až k nepřirozenému zbarvení hlasu, v takových chvílích jakoby přestávalo jít pouze o slovní prostředek a síla negativních emocí měnila původně verbální útok na reálnou činnost, stav rodiče v této chvíli připomínal stavy transu. V těchto případech byl slovní projev doprovázen celkově nekontrolovaným projevem rodiče, přesto však rodiče nikdy bezprostředně dítě

brutálně fyzicky nenapadli. K takto vyostřeným situacím docházelo častěji mezi matkami a dětmi, extrémní intenzita projevů byla zaznamenána jako méně častý jev, který se objevil po té, kdy veškeré jiné prostředky selhaly, nebo rodič reagoval na opakující se situaci. Extrémní poloha tohoto trestu byla nejčastěji spjata s formou, o které je dále pojednáno jako o *proklínání*.

Muži ve vypjatých situacích užívaly spíše projevy, které lze označit za řev. Jejich projev působil více jako projev instrumentální agrese, nikoli jako afektivní stav. Respondenti sami situaci komentovali takto: „*já když zařvu, tak to stojí za to*“, „*přítel zařve, aby se děti bály*“ intenzitu užívaných hlasových projevů dokumentuje i záznam z rozhovorů s dětmi „*Náš táta když doma zařve, tak to je...to...to já se počůráám, to je strašný*“³. Nejen co se týče intenzity, byly tyto slovní projevy různorodé, jejich obsahovou náplň bylo možné rozdělit do dvou základních forem. První mírnější formou bylo „*nadávání ne ně*“, druhou závažnější a v jistém smyslu také osobněji prožívanou formou bylo již zmíněné *proklínání*. Ve své podstatě právě *proklínání* upozorňovalo na celkovou bezradnost vychovávající osoby. V rozhovorech bylo toto téma velice citlivým a tabuizovaným tématem. Pokud o něm byli vychovávající ochotni vůbec něco sdělit, omezili se na to že: „*... se to tak u nich prostě dělá...*“, „*...proklínají, ale neví proč to tak je, to ať se zeptáme jiných...*“, „*...proklínají, ale to jsou jen slova...*“. Z pozorování, která proběhla v rámci tohoto projektu, ale také z dřívějších záznamů pořizovaných v romských komunitách⁴ vyplývá, že *proklínání* patří k temným stránkám života v komunitě. Není namířeno pouze proti dětem, stejným způsobem proklíná partnerka partnera, ale i jednotliví členové komunity se proti sobě takto obracejí. Celkově je *proklínání* vnímáno jako v jistém smyslu nepřijatelné, komunita se k němu takto formálně staví. Např. chlapec proklínaný matkou slovy „*chcípni*“ reagoval na její slova silně obrannou reakcí, která měla rovněž agresivně verbální charakter. V jeho případě šlo však „pouze“ o nadávku, použít vůči matce *prokletí* bylo nemožné. Kromě nadávek chlapec matce také pohrozil, že to rozhodně řekne otci, že ho matka proklela⁵. Jiným příkladem, kdy došlo k užití kletby, a situace způsobila velký rozruch v komunitě, bylo *proklínání* těhotné ženy ze strany jednoho z chlapců (12let). Jeho chování vzbudilo rozruch v celé komunitě, a když se žena dozvěděla o *prokletí*, které

³ Záznam rozhovoru pracovníka Centra a šestnáctiletého chlapce, rok pořízení 2006

⁴ Terénní poznámky z života v komunitě (město Bruntál) pořízené v letech 1995-1999, terénní poznámky z výzkumu romských osad v oblasti Východního Slovenska, Poznámky pořízené při práci v komunitě v Hradci Králové v letech 2005-2008

⁵ Implicitně bylo patrné, že chlapec očekává, že také matka bude potrestána za své nevhodné chování.

chlapec na její dítě uvalil, okamžitě situaci razantně řešila. Chlapec se v tu dobu nalézal v Centru⁶, žena, která působila velice rozlíceným dojmem, požadovala, aby byl chlapec okamžitě vyvolán a šel s ní. To představovalo pro pracovníky jistý problém, s takovou situací se ještě nesetkali a rozhodně nebyli nakloněni tomu přimět dítě jít s rozlícenou ženou, která nebyla jeho příbuznou. Nakonec oba aktéři situace jakoby zaujali své předem jasně dané role a situaci vyřešili sami. Chlapec věděl, že jej rozlícená žena volá ven a znal také důvody jejího rozlícení. Se sklopenou hlavou a zcela bez odporu s ženou odešel ke svým rodičům, kde se situace dále za zájmu okolí řešila. Celá situace nakonec pro „nedostatek důkazů“ odezněla do ztracena. Rodiče napadenou matku ujistili, že takové chování by chlapci netolerovali a nepřipadá v úvahu, aby si něco takového vůbec dovolil. Chlapec vinu nepřiznal, nicméně po celou dobu zachovával kající přístup, což napadenou ženu napomohlo uklidnit. Všichni aktéři situace se rozešli s vědomím toho, že takové chování je nepřijatelné, chlapec potom i se zkušeností co by se dělo, když by klateb užil. Pokud jde o obsahovou náplň těchto klateb, pak se nejčastěji užívalo slovních spojení „rakovina tuke chudel“⁷, nebo „aby si chcipl“. Proklínání je silně tabuizovaným tématem, přesto pochopení jeho hlubších rozměrů může napomoci porozumět některým nepřiměřeným reakcím vůči lidem, kteří užili „zlá slova“ proti dětem. Při užití klateb nejde tolik pouze o to, co se řekne, ale především o to, jak se to řekne. Při pozorování interakcí v celé rodině, byly občas zaznamenány nepěkné poznámky na adresu druhých, na tyto se však reagovalo ohrazením se, či protiútokem ve stejném duchu, teprve klatba představovala závažněji vnímaný problém, protože narušovala integritu společného života rodiny i komunity. Jsou-li lidská slova namířená proti někomu naplněna zlobou, pak mohou ve svém významu představovat právě klatbu. To, že mají Romové blíže k magickým praktikám, nežli neromové není nic nového. Uceleněji se těmto praktikám věnuje publikace Raymonda Bucklanda *Gypsy Magic* (2010). S českých zdrojů se tématu věnovala některá čísla časopisu *Romano Džaniben*, zmínky nalezneme také v odborných pracích mapujících historii Romů (Horváthová, 2002) nebo etnografických studiích života Romů (M. Jakoubek, 2004). Je však třeba si uvědomit, že toto magické vidění světa se přirozeně promítá i do života všedních dní způsobem, který nás může zaskočit. Matky sledovaných rodin, ale i matky z jiných lokalit dodnes praktikují před uložením dětí k spánku

⁶ Sociálně aktivizační služba pro rodiny s dětmi umístěná přímo ve vyloučené lokalitě.

⁷ Volně lze přeložit jako „aby tě chytla rakovina“, takto je prokletí užíváno pokud je vynášeno v českém jazyce.

rituální očištění od špatných pohledů a špatných slov, které dítě během dne prožilo⁸. Magické ritualizované praktiky jsou součástí života Romů a nelze je chápat pouze jako archaické pozůstatky minulosti, dodnes tvoří součást života skupiny a mají svůj význam v probíhajících interakcích mezi členy komunity.

Způsob řešení konfliktních situací uvnitř komunity dobře odhaluje část principu sankčního systému celé komunity. Tento je funkčně nastaven tak, aby od problémového jednání odradil, přitom však reflektuje fakt, že k tomuto jednání v komunitě reálně dochází. Strategie řešení spočívá v pokusech o kontrolu nepřijatelného chování a situací s ním spojených, takový postup pomáhá nevhodné chování udržet v určitých bezpečných mezích. V našem (neromském) slova smyslu nemusí dojít až k potrestání viníka, pro komunitu je rozhodující udržet nevhodnou praktiku pod kontrolou, ne ji zcela vymístit⁹. Zvolená strategie se v tomto okamžiku pojí k dalšímu významnému prvku sankčního systému, je jím kolektivně prožívaný charakter všech postupů. Kolektivně sdílený sankční systém, nepotřebuje přiznání viníka, aby byl pro skupinu funkční. V mnoha kolektivistických kulturách je kladen větší důraz na „hanbu“ nežli na prožívání „viny“, na tuto skutečnost upozorňuje Hofstedeova práce, která srovnávala různé kultury. Hofstede ve svých úvahách vychází ze starší Benedictovi práce vydané poprvé roku 1946. Benediktova práce směřovala k pochopení japonské kultury, ale přinesla zásadní poznatky v oblasti prožívání viny a ostudy v individualistických a kolektivistických kulturách. Oba autoři se domnívají, že kolektivistické kultury jsou kulturami hanby /ostudy. Hanbu považují za sociální ve své podstatě, kdežto vina je prožívána na individuální úrovni (Hofstede, 2001, s. 229-230). Pokud se zamyslíme nad rodičovskými postupy, které lze v romských rodinách a komunitách zmapovat a pokusíme se interpretovat jejich významy z pozic kolektivistických kultur, potom se nám otvírají nové interpretační obzory, které nám napomohou lépe porozumět dění uvnitř rodiny a komunity. Sankční systém, který pracuje především s hanbou, nikoli s vinou, vyžaduje, aby ten, kdo se dopustil porušení pravidel, byl úzce propojen s každým členem komunity, který se o jeho provinění dozví. Předpoklad úzce a emočně kladně propojených vazeb je nezbytný. Zahanbení je sociální povahy, protože je vytvářeno lidmi v sociálním prostředí a důvěrnost vztahů uvnitř skupiny umocňuje jeho účinek. Před zcela cizími lidmi se cítíme nepříjemně, ale ještě nemusí

⁸ Dlaní přetřou dítěti oblast podél celého čela, někdy jen oči. Tímto způsobem „setřou zlo“, které na dítě mohl někdo poslat a zabezpečí mu klidný spánek i nový čistý start do dalšího dne.

⁹ I ona má své místo v životě komunity. V případě klateb to může být poslední obrana jinak bezmocných. Tomu by napovídaly zachycené zkušenosti s jejich užitím.

jít o pocity hanby, tu cítí jedinec tehdy, je-li součástí skupiny a její součástí se může stát jak na reálné tak symbolické úrovni. Dá se říci, že čím jsou vztahy vřelejší, tím je také prožitý pocit studu a hanby intenzivnější a také ve své podstatě výchovnější. Pokud jsou hodnotiteli našeho chování osoby blízké, je účinek hanby mnohanásobně zvýšen a riziko recidivy je také menší. V systému založeném na hanbě jde právě o hodnocení provinění sociálním okolím, vnitřní prožívání viny nemusí být tak silné. Individualistické společnosti potřebují vinu, způsobem své organizace již nedovedou navodit prostředí hanby, vztahy mezi lidmi jsou méně intenzivní a nejsou tak propojené jako u kolektivistických kultur. Romské komunity jsou jednou z mála skupin, které žijí na území ČR a které lze pokládat za kolektivistické kultury. Základem života v komunitě je budování úzkých vazeb. Ve svém výchovném působení se nesnaží o navození pocitů viny, ale o splynutí se svou skupinou, která sama představuje účinný sankční systém. Tomuto uspořádání života odpovídá i užití dalších prostředků, především prostředky, které poučují a předávají životní pravdy. I tyto mají kolektivní a nikoli jen individuální charakter.

Krom *proklínání*, které je ve své povaze magickým rituálem, disponuje komunita, rodina i vychovávající pochopitelně také mnohem „civilnější“ a naší kultuře možná bližším prostředkem. V případě verbálních emočně záporně zbarvených projevů to byly především *nadávání a hrozby*. Nadávání, o kterém respondenti hovořili jako o „*nadávání na ně*“, nikoli jako o „*nadávání jim*“ je nejčastěji užívaným prostředkem, upozorňujícím na překročení závazných pravidel společného života. Nadávání bylo užíváno nejčastěji jako reakce na chování, které *vyžadovalo zvýšenou kontrolu rodiče*¹⁰ nad dětmi, a také tuto kontrolu doprovázelo. Dále se vyskytovalo jako nejčastější reakce rodičů v případech označených jako „*chování proti jiným lidem*“, právě požadavek dobrého chování k druhým lidem je základem předávaného životního know-how v romských rodinách. „*Nadávání na ně*“ bylo zaznamenáno v gradující úrovni, od zvýšeného hlasu přes křik až k řevu. Někdy se stávalo předstupněm tělesného trestu. Rodiče sami ho považují za intenzivní a působivé, plní zastrašující roli, na druhou stranu jeho odrazující účinek hodnotili rodiče jako občasný. Užití bylo vždy emočně silně podbarveno, emočnímu ladění rodiče odpovídala také intenzita

¹⁰ Zvýšená rodičovská kontrola byla zachycena jako jedno z často užívaných opatření rodičů. Často se jedná o posílení fyzické přítomnosti rodičů, kteří dohlížejí na dítě s problémovým jednáním. Pokud nemohl přímou kontrolu provádět rodič, byla svěřena jiným členům rodiny či komunity. Tato kontrola byla časově omezena a trvala pouze při výskytu problémového chování, po jejich odeznění byla ukončena. Také zvýšená kontrola rodiči je součástí prostředků, jejichž funkcí je udržení hranic.

použití prostředku. Jako neúčinné vycházelo v analýze dat „nadáváníí“ v těch situacích, kdy mělo dítě absolutní jistotu, že na úrovni hlubších citů v rodiči převládá pozitivní vztah k němu „...manžel ten řve a kde nic tu nic...on (syn) je prostě vysněnej tatínka, nedá na něj dopustit ...“; „...syn je můj oblíbenec, já ho chráním, ona (dcera) zase tátova...“; „...už vědí, že jenom nadáváme a nic.. že jim i tu televizi za chvíli zase dovolíme...“. To by vysvětlovalo, proč jsou prostředky užívané v afektu prožívány jako více účinné. Nemění se při nich celkové dlouhodobé naladění rodiče, zůstává z dlouhodobého hlediska neměnné a je vždy pozitivní, dočasně se však vystoupí z celkového pozitivního prožívání. Dítě si je jisto pozitivním přijetím své osobnosti ze strany rodičů, to není zpochybněno, při afektivní reakci rodiče jsou však jeho reakce nepředvídatelné a tím mohou pro dítě působit jako ohrožující. Děti se jim proto raději snaží vyhnout. Obdobné rodičovské postupy byly zaznamenány, také při výzkumech rodin ze slumů (Pavendstedtová, 1965; Minuchin, 1967). Tyto dnes již klasické práce popisovaly interakce dětí a rodičů, které jsou v některých oblastech velice blízké interakcím uvnitř romských komunit. Především afektivní reakce rodičovských postav, které reagují nekonzistentně na chování dítěte je jevem, který lze nalézt v obou sledovaných skupinách. Z pozorování i výpovědí respondentů v našem výzkumu vyplývá, že afektivní reakce jsou prudké, častěji prožívané stavy, které jsou považovány za účinnější formu rodičovského postupu. To vytváří situace častého emočního napětí a výbuchů uvnitř rodiny. Vzniká tak začarovaný kruh, protože děti na signály nižší intenzity nereagují, to vede rodiče k častějšímu použití nekontrolovaných reakcí. Společně s navozováním pocitů hanby jsou afektové stavy považovány za účinný prostředek rodičovského chování.

Ne vždy se však v případě „nadáváníí,“ musí dojít až k afektu rodiče. Také slabší formy byly zaznamenány a také byly hodnoceny jako účinné, jejich účinnost spočívala právě v důrazu na vnitřní vazby mezi dětmi a rodiči. Budování pozitivního vztahu mezi rodiči a dětmi tvoří těžiště a výchozí bod všech rodičovských postupů. **Právě vytvoření silného pouta k rodině je cílem implicitně obsaženým v rodičovském chování, lze jej označit za hlavní cíl výchovy.** V celkovém hodnocení všech získaných kategorií výzkumu je patrné, že právě **vysoký apel na prožívanou vzájemnost, která má korigovat chování dítěte je ústředním bodem celého rodičovského přístupu k výchově.** Navazování vzájemnosti se děje neustále a ve všech rodinných situacích, byť jsou tyto často zatíženy nekontrolovanými afekty hněvu. Lze říci, že afekt je účinný protože jinak dobře čitelného rodiče mění v nevypočitatelného, kdežto vynadání je účinné pouze v kombinaci s úzce vytvořenou pozitivní vazbou rodič-dítě. I

v emotivně méně vyostřených situacích děti zaznamenaly signál rodičovské nevole, který je bezprostředně neohrožoval, ale přinášel důrazně informaci o existujících hranicích¹¹. Pokud bylo *nadávání* doprovázeno současně také zvýšenou rodičovskou kontrolou,¹² nevhodné chování se jím tlumilo. Zvláště menší děti do tří let věku reagovaly na *nadávání* někdy spojené s výhružkou tělesného trestu vstřícným jednáním. V zaznamenaných případech, kdy otcové okřikli děti a pohrozili jim bitím, se děti na otce usmály a radostně se rozběhly k němu, pochopitelně přitom zanechaly nevhodné činnosti. Otcové v těchto případech děti přivinuli a laskavě hladili. U starších dětí probíhala vzájemná interakce již v mnohem napnutější emoční vlně. Okřiknuté děti se spíše snažily dostat se mimo rodičovskou kontrolu a udržovaly si bezpečnou vzdálenost před rozzlobeným rodičem. Součástí vypjatých situací uvnitř rodiny je také zpětná vazba dětí na rodičovské chování. Většinou se jednalo o lítost dětí nad tím, že jsou na ně rodiče zlí, doprovázenou ujištěním o lásce dětí k rodičům a nepochopením toho proč rodiče jednají tak příkře: „*On si to pak uvědomí a řekne mi, ten malej Miša, maminko, prosím tě, proč na mě nadáváš, já tě mám rád, vždyť jste mě chtěli.. a takový, tak to mě vždycky pak to srdíčko změkne...* „; „*a za chvílku začne brečet a vždyť jste mě chtěli a vždyť jste na mě čekali... a tak člověk se pak tomu začne smát. on ten rozum má, ten ...*“ . Zaznamenané rodičovské postoje jsou zcela nerezistentní vůči těmto sdělením, rodiče takovou situaci prožívají velice těžce a snaží se děti opět přesvědčit o své náklonnosti. Což je pochopitelné, protože rodiče si uvědomují, že jednali v afektu, nebo sami své jednání považují zpětně na tvrdé a nepřiměřené. Následky, které vyvolala rodičovská reakce, se stávají základem nové situace v rodině, ta svým obsahem směřuje k znovu upevnění narušeného vztahu. *Nadávání* svým charakterem dočasně narušuje soužití nejen dětí a rodičů, ale také partnerů navzájem. Následnými „*narovnávacími*“¹³ postupy se rodina snaží opět dosáhnout výchozího bodu rodinného soužití. Celkové rodinné klima je silně ovlivněno výkyvy, které způsobují rychlé proměny emočního prožívání uvnitř rodiny. Výskyt *nadávání* je častý, je také patrné, že jde o stabilní součást rodičovského (ale i partnerského) chování, často je také užíváno ve své intenzivnější podobě. To vede k většímu výskytu emočně vyostřených situací, které jsou ve své externalizované podobě prožívány velice bouřlivě a

¹¹ Vyznačování hranic bylo ve všech rozhovorech vnímáno jako zásadní při výchovném působení na děti.

¹² Rodiče v těchto situacích požadovali, aby se dítě zdržovalo pouze v jejich přítomnosti.

¹³ Nejedná se ani tolik o usmíření jako o skutečně narovnání porušených vztahů. Pozitivní ladění vztahů uvnitř rodiny představuje status Q, ke kterému je potřeba se navracet vždy pokud je něčím narušen. K těmto návratům slouží vytváření emočně pozitivně laděných situací prožívaných v rodině. V našem případě šlo o přivinutí dětí, uspořádání výletů, uspokojení jejich přání apod.

hlučně. Respondenti o tom hovořili takto: „ u nás se hodně řve...“; „...to na něho jako zařvu...“; „... ale já musím, já si prostě nedám pokoj, dokud nezařvu...“; „ ...prostě polopatě. řešila jsem to hlavně já, výbuchem...“.

Časté užití **verbálních emočně záporně zabarvených projevů rodičů** má své efekty nikoli v použité frekvenci, která by samo o sobě nebyla a není prostředkem nápravy chování dětí, ale především jako informační část výchovného systému rodiny. **Nadávání i proklínání svou podstatou přináší informace o nevhodném chování a slouží jako signály upozorňující na existenci hranic, jejichž překročení může narušit společný život.** Rodiče je užívají v situacích, kdy jsou sami přítomni nevhodnému jednání dětí, nebo na ně byli upozorněni důvěryhodnou osobou. **Společně s bitím tvoří výstražné prostředky výchovného systému rodiny.** Nápravu očekávají rodiče spíše v menší míře, pokud jsou chápány jako formativní prostředky, pak jsou prostředkem poučení, nikoli samotné nápravy jednání. Náprava nevhodného chování přichází až po delší době, kdy došlo k osobnímu ukotvení a přijetí hranic a hodnot, které jsou předávány. Ačkoli je aktuální nevhodné chování dětí vnímáno jako problematické, celá výchova se orientuje více globalizujícím směrem, hodnotí se vždy dítě jako člověk, ne jeho dílčí selhání. Dílčí i opakující se přestupky ještě nesignalizují narušení morálního vývoje, jsou spíše znakem pokračující cesty učení, kterou dítě prochází. Tato cesta je vnímána jako velice individuální a rodiče jsou v ní chápáni spíše jako průvodci. Jejich průvodcovství z velké části vyžaduje, aby neustále ukazovali hranice, které se nesmí překročit. Skutečná zodpovědnost za učiněná rozhodnutí je však vždy na straně dítěte. Negativní verbální reakce rodičů vytvářejí sumu jistých ukazatelů na této cestě.

Tělesné tresty

K extrémním formám ukazatelů existujících hranic patří také tělesné tresty, které jsou chápány jako poslední možnost poučení. Pokud i tato selže, jsou životní rozhodnutí dítěte jeho osobní volbou o jeho dalším osudu. Stejně jako předchozí prostředky jsou i fyzické tresty praktikovány v jistých gradujících stupních. Prvním z nich je „fláknout“, je užíváno spíše ve vztahu k menším dětem a silou své intenzity má poměrně velké rozpětí, přes plácnutí na zadek po herdu do zad, která dítě téměř srazí k zemi. O intenzitě použité síly rozhoduje především věk dítěte. Tato forma se užívá spíše v situacích, kdy dítě svým chováním ohrožuje svou bezpečnost či bezpečnost svého okolí či jeho chování neodpovídá jeho postavení. Především v případě „fláknutí“ není užití omezeno pouze na dětský věk. Rodiče takové jednání občas praktikují i na dospělé děti, a také v roli již dospělého dítěte jej

v určitých momentech očekávají. Především situace spojené s kouřením dětí (dětského i dospělého věku) často vyústí ve fyzické napadení přistiženého dítěte, přičemž rozhodující není pouze to, že dítě kouřilo, ale svou významnou roli hraje také skutečnost, že kouřilo před rodičem. Takové chování je považováno za nevhodné, děti nemohou s rodiči kouřit „jako se sobě rovnými“. Rodič a dítě je nepřekonatelně rozdělen sumou očekávaného vhodného chování, které vyplývá z pojetí sociálních rolí či postavení v komunitě. Starší je vždy výše postaven mladšímu. Kouřením před dospělou autoritou se narušuje model povinné úcty, který je potřeba zachovávat. V dnešní době dochází k výrazným posunům v této oblasti, rodiče se svými dospělými dětmi běžně kouří, jen v některých rodinách se drží původní tradice úcty a děti kouří mimo dohled rodiče. Posuny směrem k partnerskému chování v dospělém věku jsou časté a respondenti o nich hovořili jako o *kamarádství* s rodičem. I přes dílčí překročení střežených hranic v některých oblastech praktického života je stále požadavek úcty k rodičům jednou z nejvýše postavených hodnot v komunitě. Pokud rodič akceptuje kuřácké jednání dospělého dítěte ve své přítomnosti, je to stále vnímáno spíše jako blahosklonné gesto velké autority, nežli jako běžná životní situace. Je také na rodiči, kdy se rozhodne kuřácké chování dětí akceptovat, právě svou akceptací staví dítě na svou úroveň. Dětské kuřácké jednání, nebo kuřácké jednání formálně dospělých, kteří však ještě nedosáhli zralosti svého jednání je nepřijatelné a pokud je dítě přistiženo, situace se často řeší fyzickým útokem.

Další formou fyzických útoků, který se objevuje především u starších dětí je chování shrnuté pod kód „*dostanou*“. V tomto případě jde už o silnější útok na dítě, který není pouze jednou izolovanou ranou. O obou zmíněných formách tělesného trestání rodiče hovoří jako o nezbytných prostředcích, které dítě udržují v mezích, které jsou mu vyhraněny „...*ale na ten zadek musí, protože pokavaď nebude vědět kde má své hranice, tak jako ta výchova nikdy nebude...*“; „...*dám mu na ten zadek, pořádně někdy...*“; „... *To na něho jako zařvu nebo mu na ten zadek dám...*“; „...*Tak dostanou, jako já se s nima nepárám...*“. Také tento prostředek je chápán jako méně účinný co se týče nápravy, ale jako dobře účinný ve smyslu poučení dítěte do budoucnosti. Postoje k výpraskům jsou ze strany rodičů značně ambivalentní, na jedné straně je považují za nezbytné pro udržení hranic, na straně druhé je vnímají jako emočně těžce prožívanou situaci. Z výpovědí rodičů je patrné, že bití považují za nezbytnou součást výchovy, sami se však snaží své reakce tlumit v maximální možné míře, aby dětem neublížili. To se však nemusí vždy dobře dařit, protože stejně jako je tomu v případě

verbálních prostředků i zde se velice často rodič dostává do afektivních stavů. Tak jako v případě *fláknutí* nehrál věk zásadní roli při jeho použití, tak i zde bylo možno naleznout mnoho paralelních popisů týkajících se světa dospělých. Respondenti někdy hovořili o jiných dospělých ve stejném duchu, *“dostat”* si zaslouží stejně dítě jako dospělý. Hlavním spojujícím bodem je potom provinění, které jak děti tak dospělí spáchali. Tímto bylo výrazné překročení hranic, které jim určila jejich role. Důvody, proč rodiče děti zbili, byli různorodé, často to byla rodičovská reakce na již zmiňované kouření, objevovalo se však také záškoláctví či chování, které si vyžádalo intervenci jiných institucí (nejčastěji Policie ČR). V některých případech se však rodičovské jednání dostalo zcela mimo kontrolu. Právě situace, kdy se rodič dostal mimo kontrolu svých emocí, vedou k poslední užívané formě tělesného trestání, která byla označena jako *„mláčení“*. Tato poslední extrémní forma násilí má charakter odplaty. Není očekáván ani její nápravný či poučný efekt. Jedná se o hraniční zkušenost obou stran *„...to jsem dostala od táty opaskem. Táta jel autem a viděl mě s kamarádkami, že se flákáme po městě. Pak přišel domů a opaskem mě zbil...“*; *„...přišli policajti ať si dojdou pro Daníka na terminál, takže jsem hned šla. Bylo pozdě hodin a dělali kravál. Takže dostal před policajtama, ještě jednu cestou domů...“*; *„...Mě máma nadávala, mlátila furt kvůli škole, už na základku jsem nechtěla chodit do školy. Byly jsme na autobusový zastávce s partou a kluci rozmlátili automat na jízdenky, ono to začalo pípat, pak přijeli policajti, vzali nás a museli si pro nás přijet rodiče. To si vzpomínám, to jsme dostala jak pes...“*; *„...já je nerada mlátím, pak nemůžu usnout...občas se nepovede je praštit tam kam člověk chce...“*; *„...já jsme třeba dostala jen jednou, co si pamatuju. To jsme se někde ztratili, že mě máma hledala. A jednou to jsem dostala ještě víc, to moje teta měla garsonku a ona tam nebydlela a my jsme jí ukradli klíče a šli jsme tam pít nějaký červený vína, tak to jsem hodně dostala...“*; *„...Jako děcka jsme měli hodně velké problémy. Třeba jsme šli s klukama do obchodu a kradli jsme čokolády. Za to byl velký trest. Potom jsme si třeba dělali srandu z policistů, kteří nás naháněli, nebo takovou honičku jsme si dělali s policistama. Když nás chytli policajti tak jsme třeba dostali pendrekama po ruce, po nohách. Takoví jsme byli jako děcka, s klukama... A co rodiče? Co na to říkali? Jak reagovali? No dostali jsme, v té době nás fotr mlátil, opravdu mlátil...“*; *„...Když jsme jednou s klukama zbili jednoho kluka, my jsme ho zbili moc tak jsem pak musel do domova. To mně tata hodně zbil, fakt hodně. On nechtěl, ať dělám takové věci...“*; *„...Asi nejhorší bylo, jak jsem zjistil, že kluk jednou nebyl ve škole. To jsem ho poprvé zbil...“*; *„...Pamatuji si že já jsem začala kouřit od dvanácti let tajně a v osmnácti doma před*

rodiči, musím říct, že jsem za to několikrát dostala a dokonce mi tatínek nechtěně zlomil ruku, když se snažil mě přetáhnout vojenským páskem a Já jsem mu nastavila ruku a vojenská přezka mě zasáhla a zlomila mi kůstku na pravé ruce....“. Situace, které bylo možno zahrnout pod kód „mlácení“ byly ve všech popsanych případech spojeny s afektem rodiče a užití fyzické síly bylo hodnoceno jako nepřiměřené. Pokud se jedna z rodičovských postav dostala mimo kontrolu svých emocí a fyzicky zaútočila na dítě, druhá postava přirozeně převzala ochrannou roli a útočícího rodiče zastavila, „...máma ho (tátu) potom zastavila...“, „když vona začne, to je strašný to je jak stroj, já už sem ji rači odtáh“. Pohlaví rodiče v tomto případě nehrálo žádnou roli, užití fyzických trestů celkově odpovídá spíše praktikám z orientační rodiny rodiče, nežli požadavkům vyplývajícím z jejich současné rodičovské role. Užití hrubé až brutální síly je vnímáno jako poslední rodičovské opatření, než přijde na řadu mnohem temnější a pro členy komunity děsivější životní zkušenost, kterou je zkušenost odloučení. Zkušenost odloučení od rodiny tvoří jeden ze základních pilířů výchovného působení, objevuje se ve všech rodinách, byť o ní někteří hovoří pouze jako o sdílené zkušenosti. S příběhy a vyprávěními o zkušenosti odloučení se děti setkávají od malička (viz dále navození tísně).

Navozování tísně

Se zkušeností odloučení úzce souvisí také další z rodičovských postupů, který byl označen jako **navozování tísně**. Jde o prostředek, který pomáhá udržet rodinnou strukturu, byť je užit v negativní rovině. Navozování tísně bylo zachyceno ve dvou hlavních podobách, jednak se jednalo o strašení dětí, dále šlo o výhrůžky. U předchozích prostředků docházelo k dočasnému narušení vazby s rodiči, pouze v případě navozování tísně byla situace opačná. Vazba mezi rodičem a dítětem byla naopak vzniklou tísní posílena. K strašení dětí, především menších, byly využity horory, ale také přirozené situace jako je bouřka, rodinná hádka. Výhrůžky byly spojeny s umístněním dítěte do ústavu, nebo s odchodem mámy od rodiny. Především na menší děti prostředek silně působí, rodiči je vnímán jako efektivní. To je pochopitelné, dítě, které se nevhodně chovalo, okamžitě tuto činnost opustí, pokud cítí tíseň a hrozbu odloučení od rodiny, začne vyhledávat blízkost a ochranu rodičů, tím se nežádoucí chování rychle mění v chování žádoucí. V mírně rozvinuté a pozměněné podobě se však strašení objevuje také ve výchově starších dětí. Zde především jako výhrůžka umístněním v ústavu či hrozba „sociálkou“. Na starší děti již výhrůžky nepůsobí tak bezprostředně jako na menší, proto je rodiče považují za méně účinné. Jejich reálný základ však vychází

z předávaných životních příběhů a osudů. Životní zkušenost odloučení od rodiny a umístění v ústavu je reflektována ve všech rodičovských postupech. Dokonce lze říci, že tvoří jádro předávaných životních zkušeností. O možnosti, že by děti nakonec opravdu byly umístěny do ústavu, rodiče hovoří s největšími obavami. Ve všech rodinách panovala shoda v otázce viny, za hlavního viníka situace, kdy bylo dítě umístěno v ústavní péči, bylo vždy považováno dítě, nikdy rodič. Naopak děti samy uznávaly¹⁴, že jejich rodiče se snažili udělat vše proto, aby se do ústavu nedostaly. Ale jejich vlastní jednání je tam nakonec přivedlo. Nejčastějším důvodem výhrůžek i reálného umístění v ústavní péči bylo záškoláctví a u chlapců také „špatní kamarádi“, u dívek předčasné mateřství. Ačkoli ve všech ostatních situacích pracoval systém rodičovské výchovy s hanbou, v této jediné oblasti byly upřednostněny pocity viny. Ublížit druhému, něco mu sebrat, napadnout jej, v krajní rovině proklít, opít se a dělat výtržnosti, povalit automat na jízdenky, otěhotnět ve třinácti, to vše je především velkou hanbou před celou rodinou či komunitou. Ten kdo takto jednal, musí okolí opětovně přesvědčit o tom, že není tak špatný a ostatní mu rádi druhé šance poskytují. Ale umístění do ústavní péče je prožíváno jako skutečná tragédie, o to hůře prožívanou, protože dítě se poprvé setkává s pocitem viny a je izolované od všech sociálních opor. Rodiče mají vytvořeny ochranné strategie, které se snaží děti ochránit před riziky, ale někdy také před následky problémového chování. Za nejvíce efektivní prostředek považují zákazy. Je však třeba zdůraznit, že těžištěm ochranných strategií jsou zcela jiné postupy. Je to především snaha o získání kontroly nad riziky, posílení sociální kontroly, zvýšení rodičovské informovanosti, kompenzace nevhodných činností¹⁵.

Zákaz či odejmutí milé činnosti nebo aktivity

Poslední z rodičovských postupů, které lze v našem slova smyslu považovat za trest je **zákaz či odejmutí milé činnosti nebo aktivity**. Tento prostředek považují rodiče za nejvíce efektivní a také jej často využívají. To, co zaujalo naši pozornost především, je způsob, jak se se zákazy nakládá. Jejich využití bylo zachyceno ve dvou podobách. Jednou představovaly zákazy důsledek určité nevhodné činnosti dětí a byly v tomto případně neměnné a důsledně dodržované. Toto užití však bylo méně časté. Častěji je rodiče užívali jako prostředku dosažení změny chování dětí. V tomto případě byl sice na počátku stanoven limit či jasně dané omezení, zlepšeným chováním dětí však bylo možné dosáhnout změkčení či zrušení

¹⁴ Výpovědi dospělých, kteří byli v ústavní péči.

¹⁵ Tyto postupy nemají charakter trestů, proto jim nebude v této práci věnována větší pozornost.

zákazu. Užívání tohoto prostředku ve značné míře podléhá intervenujícím proměnným. Zákazy činností jsou sice nejvíce efektivní, ale v některých situacích jich není možné užít nebo není možné je dodržet, protože výrazně narušují soužití rodiny. Takovými situacemi jsou například situace latentního bezdomovectví rodiny, kdy rodiče s dětmi pobývají u příbuzných, nebo v alternativním příbytku typu garáž, auto na dvoře či konstrukce ze dřeva a kartonů postavená v areálu smetiště¹⁶. Je pochopitelné, že za těchto podmínek je dodržení zákazů limitované a ztrácí svou účinnost. Přičemž jiné prostředky, které by měly stejně efektivní účinnost, rodiče nemají. Rodina, která se dostane do sociální nouze, ztrácí v některých ohledech také možnost využívat přirozené prostředky výchovy, které užívala dříve. Použití zákazů je také silně ovlivněno prožíváním této situace rodiči, někteří rodiče uvedli, že činnost sice zakáží, ale potom ji přeci jen povolí „.... Když mu tu hračku táta nekoupí anebo když mu zakáže ty pohádky, aby se díval na ty kreslený. Tak na to je háklivej. To on třeba bude bulet půl hodiny. A pak ho to přejde a zapomene na to? Ne, táta mu to potom pustí. Táta je na něho prostě měkkej....“; „.... že jim řeknem, že se nebudou dívat na TV a za chvíli jim to stejně dovolíme...“; „...já jim něco zakážu a on jim to dovolí...a zase opačně...“. Zachování silných pozitivních vazeb s dítětem je i v tomto případě prvořadé. Nejen v případě zákazů činností se silně objevuje vliv intervenujících podmínek, ten hraje významnou roli i v užití ostatních trestů. V mnoha ohledech ovlivňují intervenující podmínky průběh situace v mnohem větší míře, nežli přečin, kterého se trest týká.

Závěry

Nastíněné prostředky výchovy lze z větší části považovat za tresty. Situace, kdy došlo k jejich použití a také jejich očekávaný dopad odpovídá pojetí trestů v naší kultuře. Významnou roli při použití těchto prostředků hrála potřeba udržení hranic, které tyto prostředky chrání. Toto pojetí, ale také některé užívané praktiky hraničního charakteru připomínají pojetí trestů z doby před humanizací trestů. Akcentují nikoli nápravnou rovinu trestu, ale jeho rovinu odplatnou. To může souviset právě s kolektivním uspořádáním života v romských skupinách, svou roli tak trest hraje především jako zpráva pro sociální prostředí „Hranice jsou i nadále chráněny a jejich porušení se trestá“. Životní koloběh byl sice dočasně vyveden z míry proviněním, ale trest jej opět umožňuje vrátit do starých kolejí. Toto pojetí trestu poněkud komplikuje možnosti jeho proměn. Z pochopitelných důvodů nelze souhlasit s rodičovskými

¹⁶ Všechny uvedené příklady odpovídají zaznamenaným řešením bytové tísně ve sledovaných komunitách.

praktikami, které mají brutální charakter či otevřeně útočí na integritu osobnosti. Současně je však třeba si uvědomit, že pokud by se nám uspokojujícím způsobem podařilo vymítit extrémní podoby trestů jako je brutální tělesné trestání či proklínání, rodina a s ní i celá komunita by ztratila hlavní z prostředků ochrany hranic, který je vymezen pro nejzávažnější provinění. Stejně tak je však situace nejednoznačná také v případě užívání dalších prostředků. Mohlo by se nám zdát, že doporučením větší důslednosti v zákazech docílíme zlepšení neutěšené situace nevhodného chování dětí. Jak naznačuje kontext, ve kterém se zákazů užívá především jako prostředku, nikoli důsledku, i tato proměna má svá rizika. Rodiče se úzkostně snaží o zachování rovnováhy v rodinném životě, často ani nemají reálné podmínky pro to, aby dítě doma či mimo oblíbené činnosti udrželi. To ve svém důsledku povede spíše k posílení nedůslednosti, nežli k jejímu odstranění a rodina ztratí funkční prostředek nápravy chování. V rámci našeho výzkumného šetření se nepodařilo naleznout prostředek, který by kompenzačně dovedl plnit funkci, kterou některé z eticky nepřijatelných trestů v rodině mají. Určitou cestou by mohl být další výzkum rodičovského chování, především chování „úspěšných matek“, tedy žen, které své děti vychovávají ve stejně rizikových podmínkách, ale daří se jim vychovat děti, které se nedostávají do konfliktu s normami většinové společnosti nebo s normami vlastní komunity. Právě modely rodičovského chování by mohly být dalším vodítkem k lepšímu pochopení procesů, které se v romských rodinách odehrávají.

Seznam použité literatury:

20. *Analýza postojů a vzdělávacích potřeb romských dětí a mládeže. 2006.*

[cit.20.11.2011] Přístup z http://www.gac.cz/userfiles/File/nase_prace_vystupy/GAC_ROMSKOLY_analyza_vzdelavacich_potreb_romskych_deti_FINAL.pdf?langSEO=documents&parentSEO=nase_prace_vystupy&midSEO=GAC_ROMSKOLY_analyza_vzdelavacich_potreb_romskych_deti_FINAL.pdf

21. *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů*

působících v této oblasti.2006. [cit.22.11.2011] Přístup z

http://www.gac.cz/userfiles/File/nase_prace_vystupy/GAC_MAPA_analyza_SVL_aAK_CJ.pdf?langSEO=documents&parentSEO=nase_prace_vystupy&midSEO=GAC_MAPA_analyza_SVL_aAK_CJ.pdf

22. BALVÍN, Jaroslav. 1. vyd. *Výchova a vzdělávání romských žáků jako pedagogický systém*. 1.vyd. Praha: Radix, 2004. 206 s. ISBN 80-86031-48-9.
23. BALABÁNOVÁ, Hana. *Praktické zkušenosti se vzděláváním romských dětí*. Praha: OS Ment, 1999. 189 s.
24. BUCKLAND, Raymond. *Gypsy Magic*. San Francisco: Weiser Books, 2010. 205 s. ISBN 978-1-57863-467-5.
25. BREZINKA, Wolfgang. *Východiska k poznání výchovy*. 1. vyd. Brno: L. Marek, 2001. 310 s. ISBN 80-86263-23-1.
26. DENZIN, Norman K a LINCOLN, Yvonna S. *Qualitative Research*. 3rd ed. London: SAGE Publications, 2005. 1210 s. ISBN 978-0-7619-2757-0.
27. DOČKAL, Vladimír a FILÍPKOVÁ, Bibiana. Etnické a rodové svislosti školskej pripravenosti. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*. Bratislava: Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychologie, 2010, **45** (2), 113-136. ISSN 055-5574.
28. ČÁP, Jan a MAREŠ, Jiří. *Psychologie pro učitele*. 2. vyd. Praha: Portál, 2007. 253 s. ISBN 978-80-7367-273-7.
29. ČONKOVÁ, L. Rómska rodina a škola, *Vychovávateľ*. roč. L, č. 6 (2004), s. 13-16. ISSN 0139-6919.
30. FRANIOK, Petr., KALEJA, Martin., ZEŽULKOVÁ, Eva. 1. vyd. *Transformace Speciálních vzdělávacích potřeb v kontextu kutikulárních dokumentů*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2010. 124 s. ISBN 978-80-7368-921-6.
31. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum*. 2 vyd. Praha: Portál. 2008. 408 s. ISBN 978-80-7367-485-4.
32. HIRT, Tomáš a JAKOUBEK, Marek. (eds) *Romové v osidlech sociálního vyloučení*. 1.vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk s.r.o., 2006. 414 s. ISBN 80-86898-76-8.
33. HOFSTEDE, Geert. *Culture's Consequences*, 2nd ed. London: Sage Publications, 2001. 594 s. ISBN 0-8039-7324-1.
34. HORVÁTHOVÁ, J. *Kapitoly z dějin Romů*. 1. vyd. Praha: Člověk v tísni, c2002. 84 s.
35. JAKOUBEK, Marek. (eds) *Romové-konec ne)jediného mýtu*. 1.vyd. Praha: Socioklub, 2004. 316 s. ISBN 80-86140-21-0.
36. JAKOUBEK, Marek. BUDILOVÁ, Lenky. (eds) *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. 1. vyd. Brno: CDK, 2009. 357 s. ISBN 978-80-7325-178-9.

37. LIÉGEOIS, Jean-Pierre: *Romovia Cigáni Kočovníci. Dějiny a současnost v európskoom kontexte*. Bratislava: Rada Evropy, 1995. 271 s. ISBN 80-967380-4-3.
38. LOUKOTOVÁ, V. Význam školy a učitele v práci s rodinou s nízkým socioekonomickým statusem. In *sborník z konference SOCIALIA 2006*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007. s. 209 – 212. ISBN 978-80-7041-741-6.
39. LOUKOTOVÁ, V., KROPÁČOVÁ, J. Příprava učitelů na práci s dětmi se sociálním znevýhodněním. In *sborník z konference Rubikova kostka MULTIKULTURALITA 2006*. Praha: Komise Rady hl. m. Prahy pro oblast národnostních menšin, 2007 s. 350 – 354. ISBN 80-903727-2-4.
40. MINUCHIN, Salvator. *Families of the Slums: An Exploration of Their Structure and Treatment*. New York: Basic Books. 1967, s. 460. PUB ID: 101-246-762.
41. NAVRÁTIL, Pavel a kol. *Romové v české společnosti*. 1.vyd. Praha: Portál 2003. 223 s. ISBN 80-7178-741-8.
42. PAPE, Iveta. *Jak pracovat s romskými žáky*. 1. vyd. Praha: Slovo 21, 2007. s. 55
43. *Paměti romských žen*. 1. vyd. Brno: Muzeum romské kultury, 2002. 185 s. ISBN 80-86656-00-4.
44. *Romové v České republice* [online]. 2000 [cit. 2011-06-02]. Dětství. Dostupné z WWW: <<http://romove.radio.cz/cz/clanek/18389>>.
45. *Romové v České republice*. 1. vyd. Praha: SOCIOKLUB, 1999. 558 s. ISBN 80-902260-7-8.
46. *Romano džaniben*. Sborník romistických studií. Praha: Společnost přátel časopisu Romano džaniben, 2000-2005. ISBN 1210-8545.
47. ŘÍČAN, P. S Romy žít budeme - jde o to jak. 1. vyd. Praha: Portál, 1998. 144 s. ISBN 80-7178-250-5.
48. SILVERMAN, David. *Interpreting qualitative data*. 3rd ed. London: SAGE Publications, 2008. 428 s. ISBN 978-1-4129-2245-6.
49. SKOPALOVÁ, J. Vzdělávání romských dětí, možnosti vyrovnání příležitostí ve vzdělávání. In DOPITA, M., STANĚK, A. (Eds.) *RVP v praxi učitele výchovy k občanství – se zaměřením na potírání rasové a národnostní nesnášenlivosti*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2005, s. 113 - 120. ISBN 80-244-1250-0.
50. STEWARD, Michal. *Čas Cikánů*. 1. vyd. Brno: Barrister & Principál. 2005. 275 s. ISBN 80-7364-017-1.

51. STRAUSS, Anselm a CORBINOVÁ, Juliet. *Základy kvalitativního výzkumu*. 1. vyd. Boskovice: Albert, 1999. 196 s. ISBN 80-85834-60-X.
52. ŠIŠKOVÁ, Tatjana. Specifika práce s romskými dětmi (Komunikační specifika romských dětí). In *Řetízek. Sborník příspěvků k metodice práce v organizacích pracujících s romskými dětmi a mládeží*. 1. vyd. Praha: Občanské sdružení R-Mosty, 2003. 110s.
53. ŠVAŘÍČEK, Roman a ŠEĎOVÁ, Klára. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. 1. vyd. Praha: Portál, 2007. 384 s. ISBN 970-80-7397-313-0.
54. VANČÁKOVÁ, Martina. *Romské dítě v náhradní rodině*. 1. vyd. Praha: Rozum a cit, 2008. 48 s.

Autorky:

Mgr. Gabriela Caltová Hepnarová
Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové
Rokitánského 62
500 02 Hradec Králové
gabriela.caltovahepnarova@uhk.cz

Mgr. Anna Šafářová
Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové
Rokitánského 62
500 02 Hradec Králové
anna.safarova@uhk.cz